

HENRIETTE YVONNE STAHL, ÎNTRE REALITATE ȘI FICȚIUNE

HENRIETTE YVONNE STAHL – BETWEEN REALITY AND FICTION

Laura Lia BĂLAJ,
Universitatea de Vest Timișoara
Facultatea de Litere, Istorie și Teologie
E-mail: laurabalaj@yahoo.com

Abstract

A special case among the Romanian writers from the Diaspora is, in reverse, the one of the French woman H. Y. Stahl who wrote all her life in the Romanian language declaring with conviction that she feels and lives Romanian. The literary work of this romance writer of French origin was added in the last moment with an impressive volume of „calls” (About of the reality of the illusion...) it is today a rare and precious testimony to the percentage of reality and fiction in the work of a writer. The study aims to reveal the importance of this volume, and to highlight that is, in essence, a transparent mask of the talented author.

Key words: *memories, autobiography, reality versus fiction.*

Cuvinte cheie: *memorii, autobiografie, realitate versus iluzie.*

Un caz aparte alături de scriitorii români din diaspora îl constituie, în sens invers, cel al franțuzoaicei Henriette Yvonne Stahl care scrie toată viața în limba țării noastre, declarând cu convingere că simte și trăiește românește. Dacă *Memoriile* Simonei de Beauvoir numără nu mai puțin de cinci volume consistente, confesiunile prozatoarei românce de origine franceză se rezumă la doar unul singur (*Martorul eternității*) [1], volum de altfel secondat de încă unul, cel al convorbirilor avute cu foarte tânăra jurnalistă Mihaela Cristea (și publicat abia în 1996).

Poate că cel din urmă volum, al convorbirilor, e preferabil celui dintâi, în esență pentru că e ferit de pericolul romanțării adolescente („Aveam optsprezece ani. E frumos să ai optsprezece ani, da, însă eu voiam să mă sinucid...”) și în al doilea rând pentru că luciditatea, sinceritatea și intransigența doamnei Stahl ating aici cote maxime, tulburătoare. Prozatoarea (născută în 1900, în Saint-Avold, Franța) nu împlinise încă optzeci de ani atunci când, într-o zi de ianuarie, a fost întrebată brusc de către proaspăta jurnalistă româncă Mihaela Cristea de ce refuză să-și scrie memoriile. După o tăcere adâncă, ea se decide la fel de brusc: „Bine, hai să ne apucăm de lucru!”. Astfel s-au așternut, una peste alta, cele peste trei sute de pagini-document ce configurează volumul *Despre realitatea iluziei. De vorbă cu Henriette Yvonne Stahl* [2], volum care s-a scris în mai bine de doi ani, și care – paradoxal – a mai zăcut șase ani și jumătate la editură (a se citi cenzură) pentru că autoarea nu voia să înlăture paginile cu și despre Petru Dumitriu. Înainte de moarte, doamna Stahl mărturisea convinsă că această ultimă carte este și cea mai importantă a vieții sale, deși, dacă întoarcem filele timpului, prima sa carte (*Voica*) a primit în 1924 Marele premiu național pentru roman. Încă din prima pagină a *Memoriilor* sale necanonice, H. Y. Stahl face o afirmație mai mult decât onestă: „**impresia mea este că mi-am scris memoriile în romanele pe care le-am publicat**”, cu alte cuvinte, se subînțelege un „m-ați putea regăsi în multe dintre personaje”... Foarte interesantă este și ideea definirii din start a două concepte de natură opusă, realitate și iluzie. De ce? Pentru că titlul propune un paradox: *Despre realitatea iluziei*. În care prozatoarea crede cu tărie.

Incursiunea în acest ultim volum, al convorbirilor, este revelatoare în demersul clarificării multor mistere, căci acesta poate fi considerat în egală măsură o scriere cu caracter profund subiectiv, personal, dar și un demers realizat din perspectivă obiectivă atunci când se simte nevoia (ceva hibrid între jurnal și memorial, în care principiul calendarității afirmat de Blanchot este cvasiabandonat, iar între eveniment și discursul evenimentului se interpun câteva zeci de ani). Totuși, în termenii lui Mircea Mihăieș este de reținut faptul că „Jurnalul intim al scriitorilor [...] încearcă să suplinească o absență.” De ce? Pentru că, spune el, **„Pe lângă opera propriu-zisă, pe lângă creație există totdeauna un gol [...] În ochii celui care scrie, literatura în sine nu e decât o parte din personalitatea sa. Din ceea ce ar vrea să comunice, să mărturisească. Nu e suficient să-ți descoperi în fața lumii creația. Trebuie să o însoțești de încă un gest, de încă o golire de sine...”** Fragmentarism, literatură apocrifă, capriciu, revanșă psihologică, transcriere a vieții (sau retrăire a ei), jurnalul – mărturisirea - este câte puțin din toate acestea și toate la un loc, după cum sugerează autorul volumului *De veghe în oglindă* [9]. „Scriitorul de jurnale, acceptând tirania timpului, o acceptă și pe aceea a fragmentarismului [...] Așadar, *nicio regulă, nicio limită*, decât cele neluate în considerare: timpul, presiunea morală, gradul de autocunoaștere [...]. Ca și viața, jurnalul e o promisiune neonorată. O structură deschisă, cu un început clar, însă fără sfârșit previzibil. Un gen funerar, la urma urmelor, ale cărui ultime cuvinte sunt primele fraze ale epigrafului. După el nu mai urmează – n-ar mai trebui să urmeze – decât finalul. Exitus” [9, p. 293]. Iar în cazul Henriettei Yvonne Stahl așa s-a și întâmplat.

Asumată ca cea mai importantă carte (chiar dacă scrierea ei este mediată de pana unei jurnaliste ce primește, ceva mai târziu, multiple premii, situându-se la un moment dat printre primii 500 de ziariști din lume), *Despre realitatea iluziei...* [3] devine un document prețios în procesul devoalării unei fascinante personalități precum este cea a octogenarei doamne Stahl, un liant subtil între om și opera sa și nu în cele din urmă, un testament înțeles din nou în termenii lui Mircea Mihăieș: „fără destinatar, fără conținut, fără scop imediat”, închis și deschis totodată, „prizonier al voinței fanatice de mărturisire. De consumare a vieții prin scris, de regândire, de refacere și reelaborare” [9, p. 293]. De ce ar fi acceptat prozatoarea (extrem de riguroasă altfel în raport cu viața ei publică, dar mai ales privată, atât de atentă la imaginea ei de femeie superioară, inabordabilă) o astfel de provocare, dacă totul ar fi fost spus? Dacă totul fusese scris? Căci exista deja o carte, rezultat al maturității artistice, considerată atât de autoare, cât și de critică, o autentică autobiografie – *Martorul eternității*. În această carte, după cum afirma și Viorica D. Ciorbagiu, „scriitoarea își povestește direct, fără disimulări, experiențele succesive pe care le-a trăit în demersul ei spiritual, începând cu adolescența și până la vârsta senectuții. Concluzia nu poate fi decât una singură: nu numai că nu fusese spus totul, dar rămăseseră multe lucruri importante de spus. Și ea știa aceasta, mai bine ca oricare altcineva... A cântărit greu și faptul că, în ciuda vârstei, studenta Mihaela Cristea a reușit să se apropie de lucida, distanta doamnă Stahl, mai întâi reușind să realizeze o remarcabilă teză de licență despre om și operă, iar mai târziu devenind (în viziunea prozatoarei) singura capabilă de a depune munca titanică de redare a amintirilor reactualizate în lungile lor convorbiri.

Despre amintiri (imagini amnezice care nu mai sunt contemporane cu prezența obiectului reprezentat) se poate spune că la Henriette Yvonne Stahl sunt de o covârșitoare acuratețe, unele fiind conservate integral în conștiința sa, altele fiind reconstruite în momentul relatării, pornind de la un substrat mnezic. Este, de altfel, recunoscut faptul că, într-un demers autobiografic, memoria socială (memoria-amintire, cum o numește H. Bergson) este cea care devine predominant manifestă. Printre primele mărturisiri pe care le face prozatoarea tinerei sale interlocutoare se află și cea referitoare la opera sa artistică, realizată pe parcursul a șaizeci de ani, cuprinzând romane ce analizează „fapte, oameni și dificultăți sociale inerente fiecărei perioade trăite, căutând să rămână însă centrate asupra unor probleme esențiale și permanente de viață” [3, p.19]. Este, desigur, momentul să amintesc titluri cunoscute din opera scriitoarei de origine franceză, precum: *Voica* (1924), *Mătușa Matilda* (1931), *Steaua robilor* (1934), *Între zi și noapte* (1941), *Fratele meu, omul*

(1965), *Pontiful* (1972). De la destinul țaranului de rând la cel al intelectualului complex, educat, singular uneori, umbre și lumini devastatoare străbat opera stahliană de la un capăt la altul. Instinctul, răutatea gratuită, cruzimea, fixația pentru pământ în spațiul rural sunt urmate de drama interioară, zburciumul, crima și criza, homoerotismul sau macularea din spațiul citadin, unde erosul e mai degrabă perceput ca o stihie a naturii. Un univers autonom, fără influențe sesizabile în ansamblu.

„Amestecul între realitate și ficțiune e atât de amalgamat în tot ceea ce am scris, încât mi s-a întâmplat, după ce am terminat un roman, eu însămi să nu-mi mai dau seama cum s-au petrecut într-adevăr lucrurile. **Fantezia mi-a devenit realitate**, iar realitatea am văzut-o sub o prismă absolut personală a sensibilității și a puterii mele de înțelegere. Deci **realitatea devenise ficțiune**, o ficțiune ce-mi folosea să-mi exprim părerile, gândurile” [3, p. 22]. Devine evidentă, așadar, porozitatea graniței dintre realitate și ficțiune pentru această scriitoare; totuși, puțin mai târziu, ea însăși face o completare de finețe, anume că „realitatea din punct de vedere artistic este adeseori inadmisibilă” [3, p. 23]. Întrebată dacă romanele pe care le-a scris sunt în esență întâmplări trăite, H.Y.Stahl răspunde simplu: „Da și nu.” Ea consideră că nu faptele povestite în sine au importanță, ci atitudinea prozatorului față de viață: morală sau imorală. La capitoul sinceritate, H. Y. Stahl este de altfel inegalabilă când se autointeroghează în *Martorul eternității*: „**La ce bun să vorbești despre lucruri care nu există? și la ce bun să născocеști lucruri care se dovedesc a fi minciuni?**” Elocvent este paragraful extrem de crud (sau postmodernist) din autobiografia autoarei, în care ea afirmă răspicat: „Am băut, am luat morfină, cocaină, toate drogurile, am fumat, până la intoxicare. Am scuipat sânge. Totuși, continuam să beau, să fumez, să mă intoxic. Au urmat bărbații, beția sexuală... Am urmărit orgasmul cu bărbați care îmi plăceau și cu cei care nu-mi plăceau, doar pentru a-mi proba libertatea. Era o sfidare îndârjită a vicleniilor vieții, dovada că-mi pot permite să mânuiesc aceste lucruri cum îmi place, disprețuind sentimentalismul... Apoi am avut trei amanți în același timp, aleși dintre cei mai frumoși. După aceea m-am dat primului venit, tot din simplă bravadă...” [1, p. 29].

Despre realitate și ficțiune în opera literară, despre mecanismul de construcție a romanelor stahliene, discuția este foarte serioasă și răspunsurile prozatoarei foarte atente, explicând cu simplitate o estetică a realismului asumat: „**Realitatea vieții este atât de extraordinară, încât întotdeauna m-am căznit s-o valorific**” [1, p. 25]. Dacă în unele romane ea mărturisește că a copiat realitatea aidoma, în altele o doză de fantezie s-a dovedit necesară căci, după cum afirmă, „puterea de a fantaza nu poate să iasă din stringența vieții. Cine-și imaginează că o poate face se autoiluzionează. **Cred că realitatea, dacă ai putere să o vezi în grandoarea ei, întrece orice fantezie a oniricilor. De altfel, această fascinație a realității este la mine o trăsătură de caracter înnăscută**” [1, p. 25]. Realitatea devine astfel, pentru prozatoarea de origine franceză, nucleul mobil, fierbinte, senzațional, în jurul căruia sunt construite romanul sau nuvela. Așa stau lucrurile în *Voica* (original și puternic roman social, al vieții de la țară și al psihologiei țărănești, în care personajul principal este pe jumătate Ion, pe jumătate Mara), dar și în celelalte până la un punct. Primul volum a fost de altfel premiat atât în țară (1924), cât și la Paris în scurt timp (1930). Vorbind despre Ibrăileanu (cel care a înlesnit promovarea debutantei în lumea literară interbelică), H. Y. Stahl accentua în memoriile sale vitalitatea lui pur intelectuală, noblețea sa. Cu acest prilej se conturează și **definirea literaturii din perspectiva scriitoarei**: „Viziunea lui asupra literaturii a corespuns cu ceea ce așteptam și eu de la această artă: **o transfigurare a realității pentru a-i da potențial artistic necesar unei înțelegeri înalte.**” Autoarea relatează cu umor (într-una din convorbirile cu Mihaela Cristea) că Sadoveanu este cel care i-a trezit conștiința responsabilității de scriitor atunci când a venit să o felicite acasă pentru *Voica* și în locul unui scriitor matur a întâlnit aproape o adolescentă, cu o sănătate fragilă, repetentă (!), căci încă nu terminase liceul (din cauză că în loc să învețe, citea mereu altceva, petrecându-și convalescența la țară...).

Când *Voica* a fost publicată în roman, H. Y. Stahl termina deja Conservatorul de Artă dramatică din București, trebuind să renunțe și la balet, și la pictură, și la teatru... ca să rămână doar scriitoare. La Conservator, printre profesorii domnișoarei Stahl s-a numărat și celebra Alice Voinescu, la catedra de Istoria artei teatrale, care, deși urâtă la prima vedere, era cultă, inteligentă, fermecătoare și, mai ales, o distinsă oratoare (bolnavă de inimă, ea a murit de tânără în închisoare pentru a ispăși păcatul de a scrie nonconformist). Sunt zeci, sute de nume importante, prestigioase, românești și străine, de altfel, care apar în volumul de memorii al Henriettei Yvonne Stahl, nume capabile să refacă surprinzător atât „la belle époque”, cât și „obsedantul deceniu”... Ochii, inima și intelectul unei femei superbe, ce a constituit toată viața o apariție strălucitoare în societate și nu numai, au înregistrat și au filtrat realitatea într-un mod foarte personal și convingător atât în viață, cât și în literatură. Talentată, niciodată mamă, de două ori soție (mai întâi pentru Ion Vinea timp de paisprezece ani, și mai apoi pentru tânărul Petru Dumitriu), H. Y. Stahl a lăsat în urmă imaginea unei personalități rafinate, misterioase, lucide până la intolerabil... Traversând ani de pace și ani de război, scriitoarea vorbește pe rând despre cei doi bărbați speciali din viața ei, așa cum și ei au scris despre ea în romanele lor: Laura din *Lunatecii*, sau Isabela Giurgea-Roșcanu din *Cronică de familie*, volumul III (una invalidă, cealaltă intelectuală) configurează aceeași femeie cultă, frumoasă, distinsă: Henriette Yvonne Stahl. Intensă, demnă, intransigentă în iubire și dincolo de ea. După ce ani în șir a refuzat să vorbească despre Ion Vinea, scriitoarea o face, iată, în al douăsprezecelea ceas, cu o afecțiune și o admirație ce nu pot fi ascunse. Portretul pe care i-l realizează este lăsat în mod voluntar incomplet, pentru că inefabilul nu poate fi pus pe hârtie căci, „a vorbi despre Ion Vinea este cel mai dificil lucru posibil. Contradicțiile acestui om îl fac să nu poată fi definit [...] Dacă douăzeci de oameni vor scrie despre el, fiecare va scrie altceva [...] Poate că expresia «ce prince de la poesie», folosită de Eugen Ionescu, să-l încadreze cel mai bine...” Fiu al unui tată frumos, seducător și al unei mame foarte culte, foarte inteligente (profesoară de greacă veche și latină, cu studii la Constantinopol), Ion Vinea a fost un om de o calitate excepțională, capabil să creeze un climat unic în jurul său: o prezență splendidă, „deștept, cult, de o mare sensibilitate poetică și în același timp frivol”, generos, original, frumos și fermecător la rândul lui, liric și romantic, idealist, visător, strălucitor, vibrant, nedisciplinat, plăcându-i să se joace... de-a orice. Avea două mari pasiuni: iubea câinii și... femeile.

Henriette Yvonne Stahl era actriță la Teatrul Național când l-a cunoscut pe Vinea; ea avea treizeci, el treizeci și cinci de ani. Povestea e romantică: ei îi căzuseră mânușile, iar el le ridicase frapând-o cu albastrul rar al ochilor și cu celebrul său surâs... Au trăit împreună timp de paisprezece ani și, interesant, au rămas prieteni foarte buni până la sfârșitul vieții. Cuvântul ce ar defini cel mai bine relația dintre Henriette și Ion rămâne însă așteptarea. Așteptarea lui permanentă, asiduă, intensă, dureroasă și înspăimântătoare uneori, căci (gelos) el o izola de oraș, de societate, trei anotimpuri pe an din patru... Cu Vinea, scriitoarea locuiește în cele mai stranii, romantice și poetice locuri și trece prin experiențe tulburătoare, nu o dată riscante, trăind într-un fel o asceză prelungă și grea, care asumată, s-a dovedit constructivă în final. Deseori prizonieră solitară în căsuța așezată într-o zonă aproape pustie din Brașov, scriitoarea duce o viață ciudată, dar, spune ea, „Poate nu Ion ar fi trebuit învinuit că mă lăsa atâta vreme în pustiu, ci eu că răbdam [...] În acea singurătate am putut citi, scrie și mi-am putut clădi caracterul așa cum se află el acum. Nu știu ce valoare au cititul, scrisul și caracterul, dar eu am impresia că Ion și viața la care am fost supusă paisprezece ani mi-au dat puterea de a ști să mă disciplinez în singurătate și lucru.” Blândă, matură și precisă observație, cu toate acestea străbătută parcă de o undă de regret („răbdam”)...

Despre întâlnirea ei ciudată („poate cea mai ciudată”) din 1945 cu Petru Dumitriu, H. Y. Stahl povestește abia la optzeci și unu de ani, de față cu Mihaela Cristea. Ea mărturisește că, deși era frumoasă și arăta bine, la vârsta de patruzeci și cinci de ani i-a trebuit un imens curaj să accepte alături un bărbat splendid și valoros, de numai douăzeci și unu de ani. A avut cu tânărul proaspăt întors din Germania nenumărate discuții interesante și nesfârșite, el fiind deja posesorul unei diplome de licență în Filosofie la München. În plină criză economică și sărăcie, ea îl implică încet-

încet în realitățile zilei: Petru continuă să scrie și o face cu succes, începând să câștige bani și succes, intrând pe parcurs în relații cu multe personalități ale țării. Cei doi îndrăgostiți se înțeleg perfect, legătura lor (oficializată la un moment dat, se pare pentru a oferi protecție în fața autorităților comuniste unei scriitoare, în fond, „decadente”) durează zece ani, „cei mai fericiți” din viața Henriettei (care afirmă că în afară de mama sa, nicio altă persoană din lume nu s-a purtat atât de bine cu ea ca și Petru)... Se văd zilnic și după divorțul lor din 1954, pur și simplu ca să poată sta de vorbă... Dar nemaiputând suporta cenzura și transformările aduse scrierilor sale, Petru pleacă din țară pentru totdeauna în februarie 1960. Trăind într-o așteptare chinuitoare, scriitoarea este arestată abia la opt luni după fuga lui Petru, fiind interogată amănunțit și obligată să semneze în „Glasul patriei” cum că ea ar fi scris cărțile lui: *Cronică de familie, Drum fără pulbere, Pasărea furtunii*. Cunoaște ororile pușcăriei timp de un an și patruzeci de zile, sănătatea i se șubrezește treptat, slăbește mult și se îmbolnăvește de inimă. Are conștiința sacrificiului său asumat. Când în sfârșit este eliberată, i se interzice să publice în următorii trei ani (a mai existat, de altfel, o interdicție de zece ani din cauza fratelui său, Șerban Voinea).

Petru începe să-i scrie Henriettei abia în 1968, an în care ea pleacă la Paris timp de zece luni pentru publicarea cărții *Între zi și noapte* la editura Seuil; deși putea deveni cetățeană franceză de drept, scriitoarea se întoarce totuși în țară, surprinzând teribil autoritățile atunci când se declară româncă, refuzând categoric să renunțe la cetățenia română în favoarea celei franceze. Cu toate că s-ar fi putut întâlni în Franța, cei doi foști soți nu se mai revăd, din păcate, niciodată, căci Petru era supărat din cauză că Henriette nu vedea utilitatea unei dezmințiri oficiale a ceea ce semnase (fără să și scrie) cu opt ani în urmă în „Glasul patriei” și, evident, refuza să o facă; durerea despărțirii de omul cel mai apropiat rămâne însă vie pentru H. Y. Stahl și la optzeci de ani. Dar, cum spune însăși autoarea, „Nimeni nu poate să-și dea seama exact cât și când greșește și fiecare este dispus să-și motiveze greșelile lui. **Nimeni nu poate judeca exact faptele altuia.**” Derulându-și memoriile în fața Mihaelei Cristea, doamna Stahl revine periodic la subiectul inițial al convorbirii, respectiv la jocul dintre realitate și ficțiune din cărțile ei, discutându-le cronologic și ajungând la concluzia că tot ceea ce a scris are o legătură certă cu realitatea. Ea mărturisește la un moment dat: „Pentru mine a fost întotdeauna clar că viața nu este ușoară și că fiecare dintre noi, mai mult sau mai puțin, ne-am izbit de lucruri greu de suportat. Drame provocate de oameni, nedreptăți, înjosiri, gelozii, în plus drame naturale ale vieții, boală, bățânețe, moarte. Dar **inerentă omului e lupta pe care trebuie să o ducă pentru a ieși totuși la o înțelegere a vieții, a unei armonii cu el însuși [...]. De aceea am luptat, și este exemplul luptei mele pe care am vrut să-l dau în toate cărțile scrise de mine, inclusiv în aceste pagini, când vor apărea în volum, să nu fi vorbit decât tot despre acel efort pentru a înțelege sensul existenței pe care am impresia că l-am făcut de-a lungul vieții mele...**” [1, p. 157].

Concluzii

Pentru un autor căruia nu-i place să vorbească despre el ca om, romanele devin măști aproape transparente, facile camuflări ale adevăratei sale ființe, trezind o fascinație și o încântare asemănătoare cu acelea pe care le ai atunci când te deghizezi, când te costumezi pentru bal și nimeni nu te recunoaște, deși în realitate ești cunoscut foarte bine. Totuși, chiar și în memoriile scriitoarea declară că nu va spune totul, pentru că „Absolut totul nu-și poate spune omul nici chiar lui însuși. Sinceritatea absolută cred că nu poate exista. Omul este un mister chiar pentru el însuși” [1, p. 206]. Interesant este că, în viziune stahliană, ultimul defect al omului e considerat a fi tocmai orgoliul, „mai tenace decât însuși instinctul sexual”, deși în *Martorul eternității* scriitoarea afirma că în viață „Sexualitatea are proporții uriașe și, în același timp, viclenii de-o subtilitate incredibilă! Te poate face să-ți pierzi mințile! ”. Despre aceste două instincte primordiale (sau două mari puteri), orgoliul și instinctul sexual, H. Y. Stahl vorbește ca despre esențialele obstacole în devenirea umană de calitate, în atingerea perfecțiunii posibile în condițiile date aici pe pământ. Ultimele pagini ale acestui volum de memorii necanonice, extraordinar de complex, împart oamenii în două categorii: conștienți (responsabili) și inconștienți (iresponsabili). „Elita”, consideră ea – deși

a existat întotdeauna pe pământ – nu a fost niciodată suficientă ca să-și poată impune mentalitatea și, în același timp, să împiedice ororile, pentru că „a existat, din păcate, și un număr masiv de inconștienți care să deformeze impulsurile nobile ale «elitei».” Referindu-se la adevărata umanitate, ultimele gânduri ale scriitoarei transmit convingerea că aceasta va începe abia atunci când omul va înceta războiul împotriva lui însuși, așa cum a spus-o cândva și Jean Klein, mentorul ei spiritual: „Et nous ne pouvons espérer que la guerre, sous quelques formes que ce soit, cesse, si nous ne commençons pas à être avec nous-même” [1, p. 309]...

Bibliografie

1. Stahl, H. Y., *Martorul eternității*, București, Editura Herald, 2002.
2. Stahl, H. Y., *Între zi și noapte*, Prefață și repere biografice de Valeriu Râpeanu, București, Editura 100+1 Gramar, 1999.
3. Cristea, M., *Despre realitatea iluziei. De vorbă cu Henriette Yvonne Stahl*, București, Editura Minerva, 1996.
4. Wunenburger, J.-J., *Filozofia imaginii*, Iași, Editura Polirom, 2004.
5. Sasu, A., *Dicționarul biografic al literaturii române (M-Z)*, București, Paralela 45, 2006.
6. Raicu, Al., *Autografe. File de istorie literară*, București, Editura Albatros, 1983.
7. Crohmălniceanu, Ov. S., *Literatura română între cele două războaie mondiale*, volumul I, București, Editura pentru Literatură, 1967.
8. Tiutiuca, D., *Carte pentru minte, inimă și literatură*, București, Editura Albatros, 1987.
9. Mihăieș, M., *De veghe în oglindă*, București, Editura Cartea Românească, 1988.